

broers Bourgeois kansen om met die hernieuwde interesse in klassieke architectuur te experimenteren. Naar analogie met de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog, zou de tandem zich ook na de financiële crisis dichtbij subsidiestromen begeven. Zo nam Pierre de verantwoordelijkheid in de uitrol van minister Hendrik de Mans 'Plan van de Arbeid' om de torenhoge werkloosheidscijfers met grootschalige investeringen in publieke infrastructuur te bestrijden en slaagde Victor erin het Brusselse Postchequegebouw als een monumentaal stedelijk ensemble te realiseren.

Het laatste hoofdstuk gaat over Bourgeois' werk als professor aan het La Cambre architectuurinstituut, waaraan frequent wordt gerefereerd als het 'Belgische Bauhaus'. Bij gebrek aan een formele conclusie kan dit

deel van het boek gelden als besluit voor het hele werk. In de invulling van het curriculum onder impuls van directeur Henry Van de Velde ligt bijvoorbeeld een parallel met de vroege CIAM, waar een delicaat evenwicht werd gevonden tussen radicale en meer gematigde opvattingen. Ook een geschil met Van de Velde over de inhoud van het vak 'pure vorm' illustreert treffend de verschuiving van Bourgeois' neoplasticistische naar functionalistische overtuigingen. Zelfs zijn mislukte kandidaatstelling voor de opvolging van Herman Teirlinck als directeur van het instituut herinnert aan het misgelopen voorzitterschap van de CIAM: de uitgezeten kandidaat werd gepasseerd in het voordeel van de outsider Léon Stynen.

FREDERIK VANDYCK



EDWIN ORSEL

DE ORDINAIRE KAP EEN BOUWHISTORISCHE STUDIE NAAR KAPCONSTRUCTIES OP LEIDSE HUIZEN TUSSEN 1300 EN 1800

Hilversum (Verloren), 2020, 2 dln., 740 pp.,
ills. in kleur, ISBN 9789087048914, € 69

Leiden was in de late middeleeuwen een van de grootste steden van ons land, en doordat het verschoond is gebleven van grootschalige verwoestingen is de binnenstad rijk aan historische woonhuizen uit de jaren 1300-1800. Het zogenoemde ordinaire woonhuis in Leiden is het werkterrein waarbinnen gemeentelijk bouwhistoricus Edwin Orsel sinds 2001 onderzoek verricht naar de ontwikkeling van kapconstructies in deze periode. Voor de bouwhistoricus vormen deze vaak goed bewaarde structuren een rijke bron van informatie; niet alleen over de geschiedenis van het object zelf, maar ook over het bouwen in een breder verband. Juist dit bredere verband staat in deze studie

centraal. De afbakening in tijd wordt enerzijds bepaald door het gebrek aan kapconstructies op woonhuizen in Leiden van voor 1300, en anderzijds door de ingrijpende bouwtechnische en organisatorische veranderingen na 1800 waarmee een eind kwam aan een bouwtraditie van een half millennium. Orsels rijke onderzoek kreeg zijn beslag in dit proefschrift, dat hij in 2020 verdedigde.

Het boek bestaat uit twee delen: een tekstdeel waarin het historisch-theoretisch kader wordt uiteengezet en een catalogusdeel met de bijna 130 onderzochte kappen. Het eerste deel begint met een schets van de stand van het onderzoek in Europa. Voor het Leidse onder-

zoek zijn vooral het pionierswerk van Herman Janse *Houten kappen in Nederland 1000-1940* uit 1989 en Patrick Hoffsummers *Roof frames from the 11th to the 19th century. Typology and development in Northern France and in Belgium* uit 2009 van belang. Deze studies behandelen in hoofdzaak kapconstructies die vallen onder de noemer ‘Vlaams-Nederlandse constructieve groep’, waartoe volgens Orsel ook de Leidse constructies gerekend mogen worden. Kappen in deze categorie kan men omschrijven als vrij steile sporenkappen met ondersteunende dwars geplaatste portaalachtige spanten.

In het onderzoek van zowel Hoffsummer als Orsel speelt dendrochronologisch onderzoek een belangrijke rol, omdat het in de regel een vrij nauwkeurige datering van de constructie oplevert. Daarnaast heeft Orsel bouwrekeningen, bestekken en bouwtekeningen als aanvullende bronnen bestudeerd. Op basis hiervan kon hij voor Leiden een typo-chronologisch schema van kapconstructies opstellen, waarin de belangrijkste ontwikkelingen overzichtelijk zijn weergegeven. Daarmee is Leiden de eerste en vooralsnog enige stad in Nederland die over een typo-chronologisch schema van kapconstructies beschikt.

In het catalogusdeel worden de onderzochte kappen beschreven en afgebeeld in foto's en opmetingsteekeningen. De objectbeschrijvingen bevatten gegevens over datering, gebruikte houtsoorten, opzet van de constructie, gehanteerde verbindingen, wijze van bewerking en op het hout aanwezige merken en andere sporen die informatie geven over de herkomst van het hout, het transport en het bewerken en samenstellen van de constructie op de bouwplaats. Ook is er aandacht voor ijzeren constructieonderdelen zoals nagels, ankers en het zogenaamde ‘nokruiterbokje’. Ten slotte wordt de relatie tussen kapconstructie en dakbedekking ruimschoots belicht. Orsels systematische benadering zorgt ervoor dat de onderzochte constructies informatie leveren over het bouwen door de eeuwen heen. In zijn analyse – in het eerste (tekst)deel van het boek – beschrijft hij aspecten als de houthandel, de organisatie van het bouwvak, de ontwikkeling van het timmervak met het gebruik van gereedschappen, de ontwikkeling van verbindingen en meer algemene constructieve ontwikkelingen. Dit alles plaatst hij in de context van de bredere architectonische ontwikkeling.

In de veertiende eeuw deed de vercommercialisering van de bouwmarkt zijn intrede. Dat leidde in de Lage Landen in de vijftiende eeuw tot een scheiding tussen ontwerp en uitvoering. Grote publieke werken konden door aannemers van buiten de stad worden uitgevoerd, maar de ordinaire bouw bleef in hoofdzaak het terrein van bij het stedelijk gilde aangesloten bouwlieden. Uit het onderzoek van Orsel blijkt dat de woonhuiskappen in Leiden tussen 1350 en 1800 in

constructief opzicht weinig grote ontwikkelingen doormaakten. Iets eerder had binnen de Vlaams-Nederlandse constructieve groep wel een belangrijke constructieve vernieuwing plaatsgevonden, namelijk vanaf de late twaalfde eeuw de introductie van spanten (jukken/gebinten) ter ondersteuning van de sporenkap. In de vroegst gedateerde veertiende-eeuwse Leidse sporenkappen is reeds sprake van dergelijke spanten. Van de oudere, spantloze kappen met enkelvoudige, veelal dennen balklagen en sporen kennen we voorbeelden in Utrecht uit de periode 1250-1320, maar dat type is in Leiden (nog) niet aangetroffen. Wel bevat een jongere kapconstructie van de Waalse kerk hergebruikte eiken sporen, gedateerd 1314-1320, die in de oorspronkelijke vorm per sporenpaar twee haanhouten hebben gehad en mogelijk dus tot een sporenkap zonder spanten hebben behoord.

De tweede belangrijke stap in de evolutie van het Vlaams-Nederlandse type kapconstructie betrof de introductie van de nokgording met ondersteunde nokconstructie. In Leiden vond die toevoeging plaats vanaf het midden van de zestiende eeuw en ze blijkt direct samen te hangen met de introductie van de Hollandse dakpan in deze regio. De Hollandse pan (golfpan) werd net als de oudere boven- en onderpannen vermeteld, waardoor een stabiele trillingsvrije draagconstructie wenselijk werd. Door de met makelaars of driehoekspanten ondersteunde en geschoorde nokgordingen ontstond een stabiel geheel.

De sporenkap met ondersteunende spanten heeft zich zonder verdere opvallende constructieve veranderingen eeuwenlang in Leiden kunnen handhaven. Orsel geeft als oorzaak voor dit ‘constructieve conservatisme’ de behoudzucht van de bij het gilde aangesloten timmerlieden; gilden waren gericht op vakmanschap en kwaliteit, niet op innovatie. Bovendien veranderde het gebruik van zolders lange tijd nauwelijks, waardoor er geen noodzaak was om constructies die voldeden ingrijpend aan te passen. Ook toen bij de grotere blokvormige classicistische huizen met lijstgevels de dakvorm wijzigde, bleek de oervorm van de sporenkap met spanten met enige aanpassingen nog altijd bruikbaar en algemeen gangbaar. Pas in de loop van de negentiende eeuw, toen de gilden waren opgeheven, zien we bij de constructie van spanten, het gebruik van materiaal en de gehanteerde verbindingen geleidelijk constructieve ontwikkelingen optreden. Deze vallen echter buiten het kader van Orsels onderzoek.

De ordinaire bouw, ofwel de ‘*Architectura civilis*’ die het leeuwendeel uitmaakte van de bouwproductie, is de laatste dertig jaar gelukkig vaker onder de aandacht gebracht. Dit gebeurde onder meer in de befaamde vierdelige reeks *Huizen in Nederland* van Meischke en Zantkuijl (1993-2000), het proefschrift van Dirk J. de Vries over bouwen in de late middeleeuwen in het

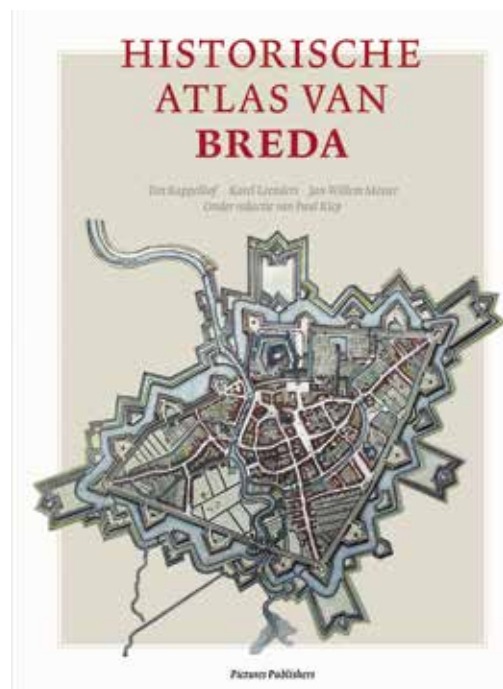
voormalige Over- en Nedersticht (1994) en het jaarboek van de Arbeitskreis für Hausforschung, *Hausbau in Holland. Baugeschichte und Stadtentwicklung* (2010). Op lokaal niveau zijn er bijvoorbeeld de publicaties van Gabri van Tussenbroek over de huizen in Zaltbommel (2003) en van Wim Weve over zestiende- en zeventiende-eeuwse huizen in Delft (2013), en bijdragen in *Verborgten Verleden. Bouwhistorie in Nijmegen* (2004). Onderzoek naar de constructieve ontwikkelingen van kappen op woonhuizen in één stad over een periode van vijf eeuwen heeft echter nog niet eerder zo systematisch plaatsgevonden. Voor deze categorie zijn geschreven bronnen en tekeningen schaars, maar door deze te combineren met het gebouw zelf als belangrijke bron slaagt Orsel erin de ordinaire bouw een rol te geven in de geschiedenis van het bouwen in de periode van 1300 tot 1800.

Het gepubliceerde proefschrift bevat zeer gedegen onderzoek, maar een bewerkte vorm hiervan in een handelseditie had het omvangrijke werk in sommige opzichten beter leesbaar gemaakt. Zo bevat elk hoofd-

stuk een samenvatting, wat soms leidt tot herhaling. De toegankelijkheid wordt ook beperkt door de povere drukkwaliteit met weliswaar veel, maar soms ook lastig leesbaar beeldmateriaal. Het is in deze vorm eerder een naslagwerk voor de specialist dan een publieksboek.

Orsels diepgravende onderzoek laat zien dat voor de kennisvergaring met betrekking tot de ordinaire bouw, naast de papieren bronnen, vooral het gebouw zelf een onmisbare bron vormt. Daarmee kan het verhaal van de ontwikkeling van de stad en het bouwbedrijf door de eeuwen heen worden gereconstrueerd. De dissertatie levert voor dat verhaal veel nieuwe feiten en inzichten en kan dienen als voorbeeld voor onderzoek in andere steden met veel historische huizen. Vergelijkbaar onderzoek is zeker in de oostelijke helft van het land nodig, om zo ook de regionale verschillen en overeenkomsten in de ontwikkeling van constructies en bouwpraktijk breder te kunnen duiden.

FRANK HAANS



TON KAPPELHOF, KAREL LEENDERS,
JAN WILLEM MESSER; PAUL KLEP (RED.)

HISTORISCHE ATLAS VAN BREDA

Woudrichem (Pictures Publishers) 2021, 112 pp.,
ills. in zwart-wit en kleur, ISBN 9 789068 688337, € 32,50

Regionale historische publicaties kregen tussen 1980 en 2005 een enorme stimulans door de populaire reeks *Ach lieve tijd* van Waanders. Het was een succesformule die zo'n vijftig regionale edities kende en leunde op beeldmateriaal en auteurs van lokale en regionale archieven. *Ach lieve tijd* verscheen in tien tot twintig katernen die los verkocht werden en konden worden gebundeld in de bekende blauwe verzamelbanden. Voortbouwend op die succesformule verschenen sinds 2005 bij verschillende uitgeverijen bijna dertig histori-

sche atlassen, de meeste van een stad, andere van een wat grotere regio. De opzet is steeds helder en toegankelijk: een of meerdere auteurs beschrijven kort ongeveer 35 thema's en die worden rijk geïllustreerd binnen 80 tot 130 pagina's. Het is meestal een mix van historisch kaartmateriaal, prenten en schilderijen, foto's en speciaal gemaakte kaarten om historische en ruimtelijke ontwikkelingen te illustreren. De Bredase atlas heeft een dergelijke opzet en sluit daarmee aan bij de reeds gepubliceerde stadsatlussen. Het boek geeft een